

KONFESIONALIZĀCIJAS LAIKA LIECĪBAS LIVONIJAS MĀKSLAS ARTEFAKTOS

Ojārs Spārtis
osparitis@gmail.com

Atslēgas vārdi: reformācija, tēlniecība, ikonogrāfija, konfesionalizācija, luterisms

Ar reformāciju un konfesionalizācijas variācijām saistītās garīgās evolūcijas vēsturei ir raksturīgi gan savi reģionāli lokālie konteksti, gan savas izpausmes formas, bet tām piemīt arī obligāta sinhronitāte ar Eiropas politiskās un garīgās dzīves norisēm. Tuvojoties Mārtiņa Lutera ievadītās Reformācijas 500. gadadienai, der ielūkoties ar politiski vienotu mērķi saistītajās un renesanses pazīmēm apzīmogatajās Livonijas valstiņu kopas (politische Gemeinschaft) vidusdaļās — mūsdienu Latvijas — tēlotājas mākslas liecībās. Tās kā jūtīgi indikatori liecina par spēju ātri reaģēt uz garīgās konjunktūras pārmaiņām un demonstrēt pretējus viedokļus, iemūžinot mākslas darbos savulaik nesamierināmu doktrīnu iezīmes.

Konfrontācijas un sabiedrības polarizēšanās laiks

Čehu reformatora Jana Husa (*Hus*) kategoriskā prasība pēc reformām un katoļu baznīcas administrācijas nežēlīgā reakcija uz husītu sacelšanos 15. gs. sākumā identificēja vājās vietas garīgās dzīves organizācijas pamatos. Sociāla rakstura nemieri gan Čehijā, gan Vācijā rosināja nacionālu pretestību katoļu baznīcas unificējošajai politikai un katalizēja opozicionāras izpausmes kā Eiropas vidienes un ziemeļu reģionu aktīvo birģeru un aristokrātijas daļā, tā arī sabiedrības radikālākajā — trūcīgo slāņu, zemniecības un zemākā klēra pārstāvju spārnā. Pirmo protestu pamatā bija sociāla neapmierinātība, kas saaudās ar reformistiska rakstura prasībām. Ar nākamās paaudzes reformatora — Mārtiņa Lutera — parādīšanos protestējošās sabiedrības priekšplānā sākās lielo zemes īpašnieku un augstākās aristokrātijas, univer-

sitāšu intelektuāļu, tirgotāju un pilsētu iedzīvotāju radikalizēšanās, iestājoties par plašu pārmaiņu spektru kā tiesiskajā un sociālajā, tā arī garīgajā un kultūras dzīvē. Pilsētnieku reakcija uz reformācijas lozungiem, kas kopš 1521. g. tricināja Livoniju, bija nemieri. Tos rosināja vietēja rakstura antagonismi, korporatīvās ambīcijas, kurām vēl pievienojās etniskās un sociālās pretrunas.

M. Lutera atziņās nav atrodami tieši aicinājumi uz bezkompromisa ikonoklasmu, tomēr viņa verbālie uzbrukumi katoļu rituālu simboliem un materiālos priekšmetos personificētām sakrālās kultūras tradīcijām iekustināja vardarbības lavīnu. Tā sākās ar publiskām diskusijām par pirmo bausli "Tev nebūs citus dievus turēt manā priekšā" un M. Lutera rakstu "Par labiem darbiem" (*Von den guten Werken*)¹, kurā apcerēti tradicionālie reliģiskās prakses atribūti: dievnamu, klosteru un altāru būve, to rotāšana ar

zvaniem un dārgām lietām, kā arī dziedāšana, dievārdu lasīšana, ērģeļu spēle un citas tikamas darbības, jo Nelabais mudina ļaudis “celt jaukas baznīcas, ziedot, stabulēt, lasīt un dziedāt, turēt daudz dievkalpojumu un bezjēdzīgi tās greznot”². Vulgāri izprasta spriedzes pilna sociālā fona apstākļos, šī nostādne konfrontēja katoļu dievnamu aprikojumam tipisko rituāla priekšmetu bagātību ar pirmā baušļa tekstu un nereti provocēja sabiedrības daļu agresīvai rīcībai. Vēršoties pret mākslinieku darbnīcās radītu attēlu un skulptūru pielūgšanu, ikonoklasms aizrāva līdzīgu lielu daudzumu baznīcas inventāra, par kura zudumu tiek izsacīti atšķirīgi viedokļi: gan nožēla par emociju uzliesmojumā postīto mantojumu³, gan domas par to, ka ikonoklasms ir spējis izraut sakrālo kultūru no stagnācijas un veicinājis jaunu mākslas veidu attīstību⁴. Tomēr nav noliedzams, ka pret baznīcas mākslas priekšmetiem vērstā agresija Eiropas mākslas vēsturei ir laupījusi nozīmīgu daļu artefaktu.

Līdz Vācu ordeņa mestra Livonijā Voltera fon Pletenberga (*Plettenberg*) 1525. g. 21. septembrī Rīgā pasludinātajam tolerances ediktam norisinājās vairāki ekscesi, kas reformācijas ideju ietekmē šķēla sabiedrību pēc konfesionālā principa. Literatūrā kā ekstrēmākie reformācijas nemieru atbalstītāji minēti neprecētie tirgotāji jeb Melngalvju brālības zeļļi. Savtīgu mērķu īstenošanai viņus atbalstīja un kūdīja atsevišķi Vācu ordeņa locekļi, tajā skaitā arī Rīgas pils pārvaldnieks (tulkot kā *Hauscomptur*) Hermans Hoite (*Heyte*), kurš nosūtīja brālības zeļļiem aicinājumu uz nemieriem un simbolisku pātagu katoļu mūku padzīšanai no pilsētas⁵. Lai stiprinātu savu dilstošo piekritēju pulku un apliecinātu morālo spēku, 1523. g. Lielajā piektdienā pāvesta sekotāji ar relikvijām un baznīcas karogiem devās laukā pa Rīgas vārtiem cerībā, ka publiskais žests rosinās līdzjūtību un mudinās pilsētniekus saukt katoļu mūkus atpakaļ. Teatrālajam žestam nebija cerētā iespaids un procesijas dalībnieki

ar nolaiestiem karogiem atgriezās pilsētā. Lai atgādinātu par šo agrīnā protestantisma piekritēju morālo uzvaru, Melngalvju brālība vēl līdz 18. gs. beigām savā relikviu krājumā glabāja vēsturisko pātagu⁶. Latvijas Valsts vēstures arhīvā līdz mūsdienām ir saglabāties ar 1682. g. datēts pātagas zīmējums⁷, kas, tāpat kā Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja kolekcijā uzglabātā dzelzs plāksne ar paskaidrojuma rakstu⁸ (*1. att.*), apliecina Melngalvju brālības lomu reformācijas notikumos.

Šīm vēstures liecībām pieder arī franciskāņu mūka akmens skulptūra Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejā, kurā katoļu mūks attēlots ar virvi un rožukroni sasieta sutanā ar pletni šaustām sev muguru (*2. att.*)⁹. Skulptūras pamatnē iekaltais gadskaitlis “1523” skaidri norāda uz šajā gadā notikušo katoļu un luterāņu konfrontāciju, bet kā akmenī kaltu mākslas darbu to var datēt ar 16. un 17. gs. miju vai pat nedaudz vēlāku laiku. Iespējams, ka šāda katoļu jūtas aizskaroša skulptūra Rīgas vārtos varēja parādīties pēc 1621. g., kad pēc Gustava Ādolda iebrukuma pilsētā atjaunojās luterticības dominante. Tēlniecības saturs pauž programmatisku vēstījumu, kas zināmā mērā var ilustrēt noskaņojumu vēl katolicisma caurstrāvotajā Rīgā.

1. att. Dzelzs piemiņas plāksne ar Melngalvju brālības relikviu — pātagu rašanās un izmantojuma vēstures paskaidrojuma rakstu, 17. gs. Mārtiņa Lablaika foto

2. att. Katoļu mūka skulptūra. Iespējamais datējums — 16. gs. beigas —17. gs. Mārtiņa Lablaika foto

Franciskāņu mūks skulptūrā attēlots basām kājām, bet viņa staltā stāja, koptā vaigubārda un cieņas pilnā poza ar roku pie sirds liecina par stoisku mieru. Kontrreformācijas kontekstā šī skulptūra varēja iegūt politiska protesta jēgu kā sabiedrības daļas simpātiju un līdzjūtības apliecinājums pret klēram un katoļu baznīcai nodarīto pārestību. Savukārt atklātai kontrreformācijas sludināšanai izbeidzoties, publiski eksponētā mūka skulptūra varēja tikt saprasta kā protestantiska revanša simbols. Enciklopēdistis Johans Kristofs Broce (*Brotze*) piemin, ka mūka skulptūra bijusi iemūrēta virs Bīskapa vārtiem un parādījusies tur tikai “krievu laikos”, t. i., pēc 1710. g., aizvieto- jot kādu senāku akmens cilni, kurš sižetiskā

kompozīcijā ar vairākām figūrām ilustrējis reformācijas Rīgai raksturīgo mūku padzišanas epizodi¹⁰. Var sacīt, ka mūka tēla ikonogrāfija kaut kādā mērā revidē rīdzinieku luterisko patētiku un papildina to ar līdzjūtību katoļu baznīcas aizstāvētām vērtībām.

Mākslas liecībās tvirtā politiskās stabilitātes erozija

No sabiedrības evolūcijas viedokļa 16. gs. bija strauju pārmaiņu laikmets, kurš noritēja gan politiskas, gan garīgās konfrontācijas zīmē. Tās cēlonis bija aktīvi politiskie, ekonomiskie, sociālie un kultūras procesi, kurus katalizēja luterisma ienākšana trīs gadsimtus veidotajā katoliskajā telpā. Ar reformācijas procesiem un renesanses humānisma atbalsim saistītajā memoriālās tēlniecības evolūcijā Livonijā konstatējama mērķtiecīga tipoloģiskās, tematiskās un žanriskās daudzveidības robežu paplašināšanās. Taču atmodinātā garīgā aktivitāte ne vienmēr attīstījās pa kāpjošu likni. Garīgā rosība Livonijā saņēma administratīvu, ideoloģisku un klerikālu pretdarbību, tādēļ tā periodiski ģenerēja netradicionālas domāšanas formas. Tās ienesa jaunu tematiku sadzīves sarunu saturā, piedāvāja atsvaidzinošas novitātes ierasto kultūras klišeju klāstā, rosināja jaunu formas un satura nianšu parādīšanos mākslā. Kopīgajā vērtību panorāmā šajā laikā radīto mākslas darbu īpatsvars nav liels. To nevienmērīgā kvalitāte, formas un funkcijas hibriditāte, kā arī piesardzīgi jaunu satura izteiksmes iespēju meklējumi atspoguļo nemierīgā 16. gs. garīgās pulsācijas.

Sabrūkot Livonijas valstu kopībai (*politische Gemeinschaft*, sk. raksta sākumā), Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē saglabājās administratīva un saimnieciska sadrumstalotība. Vācu ordeņa mestru un ierindas locekļu vēlme bija, pēc analogijas ar Austrumprūsiju, izveidot Livonijā feodālu pārvaldes sistēmu ar lieliem zemes īpašumiem. Tādēļ pirmajās desmitgadēs pēc reformācijas Vācu ordeņa uzmanības centrā bija galvenokārt katoļu

baznīcas un klosteru īpašumu pārņemšana un sadale. Šādiem privatizācijas centieniem pretojās gandrīz visas Livonijas kārtas — namnieki, tirgotāji, bīskapiju administratori. Ar izirušu un novājinātu Vācu ordeni un, palielot viena savās materiālajās interesēs, arī bruņniecība demonstrēja pilnīgu partikulārismu. Trūkstot citam stabilizējošam politiskam spēkam, katra sociālā grupa centās nodrošināt interešu aizsardzību ar ārvalstu protektorāta palīdzību.

Cara Ivana IV (Bargā, 1533–1584) ekspansionistiskās politikas rezultātā īpaši pieauga Krievijas ārpolitiskās ambīcijas. Viņa iekarojumi sniedzās līdz Melnajai jūrai, Krievija slēdza tirdzniecības darījumus ar Angliju un šo iespēju īstenošanai bija nepieciešama izeja uz neaizsalstošajām Baltijas ostām. No Ivana IV karaspēka iebrukuma 1558. g. Livoniju nespēja aizsargāt nedz Hanzas savienība, nedz Vācu ordenis. Tādēļ katra izirušās Livonijas valstiskā segmenta pārstāvji individuāli vērsās pie sava iedomātā aizstāvja — Polijas, Dānijas vai Zviedrijas — pēc palīdzības.

Lai politiskā vakuuma situācijā daļa Livonijas piekrastes nekristu krievu rokās, bīskapi Johans fon Minhauzens (*Münchhausen*) un Morics fon Vrangelis (*Wrangel*) agrāko bīskapiju zemes pārdeva dāņu karalim Fridriham II, kurš izmantoja iespēju par 30 000 dālderu savam jaunākajam brālim hercogam Magnusam iegādāties zemi Livonijā kā kompensāciju par tam pienākošos mantojuma daļu¹¹. Tādējādi sekmīga darījuma rezultātā 1559. g. dāņi ieguva daļu Igaunijas rietumu piekrastes ar Sāmsalas–Vikas un Rēveles (Tallinas) bīskapiju, kā arī Piltenes bīskapiju Kurzemē. Pēc 1560. g. 2. augustā zaudētās Ērgemes kaujas Igaunijas bruņniecība lūdza Zviedrijas karaļa Erika IV palīdzību un viņa karaspēks ieņēma Igaunijas ziemeļu daļu¹². Tajā pašā gadā Rīga, visa Vidzeme un Latgale nonāca tiešā Polijas karaļa ietekmē. Savukārt pēdējais Vācu ordeņa mestrs Gothards Ketlers (*Kettler*) kopš 1559. g. vairākkārt vērsās pēc palīdzības gan pie vācu ķeizara

Ferdinanda I, gan pie Augsburgas reihstāga, bet bija spiests visas ar finansējumu aizsardzībai un miera slēgšanu saistītās problēmas risināt vienīgi ar Polijas karaļa atbalstu¹³. Tā kā Gothards Ketlers 1561.–1562. g. laikā nesaņēma militāru un finansiālu palīdzību ne no Vācu ordeņa ģenerālkapitula, nedz arī no vācu ķeizara, jāsecina, ka šie feodālie senjori uzskatīja Vācu ordeņa teritorijas Livonijā par zaudētām, līdzīgi kā 1525. g. viņi samierinājās ar Austrumprūsijas zaudēšanu. Kā vienīgās šī sabrukuma pozitīvās sekas vērtējama protestantiskās Kurzemes (*Kurland*) un Zemgales (*Semgallen*) hercogistes izveidošana 1562. g. 5. martā¹⁴.

Īpašu vēsturisko fonu reformācijas turpinājumam 1558.–1582. g. intervālā radīja vairāki Ivana IV (Bargā) karaspēka iebrukumi Livonijā. Arī tiem ir sava priekšvēsture. Krievijas un Livonijas pierobežā reāli pastāvēja gan konfesonāli, gan etniski jaukta teritorija ar slāvu un igauņu apdzīvotiem ciemiem, kuros netrūka pat atšķirīgu konfesiju dievnamu. Jau kopš 15. un 16. gs. sākuma Livonijas zemes līdz Tērbatai (*Dorpat*) bija Vācu ordeņa un krievu cara Vasīlija III interešu un konfliktu zona, kurā atbalsojās ikonoklasma atskaņas. Par kūdīšanu pret katoļu baznīcu no Valmieras (*Wolmar*) izraidītais radikāli noskaņotais švābu izcelsmes kažokādu meistars zellis Melhior Hofmanis (*Hofmann*) bija ieradies Tērbatā, kur dzīvoja daudz krievu izcelsmes tirgotāju un amatnieku. Tur viņš 1525. g. 10. janvārī iniciēja nekārtības un baznīcu grautiņus. Tika demolēti vairāki dievnami, tajā skaitā arī pareizticīgo Sv. Nikolaja baznīca, kurā bija cietušas pareizticīgo kopienas godātās ikonas¹⁵. Vairākus gadu desmitus vēlāk ortodoksālais Krievijas patriarhāts izmantoja konfesonālo aizskārumu, lai motivētu jaunu cīņu par izeju pie Baltijas jūras. Sākot Livonijas karu, cariskā propaganda attaisnoja uzbrukumu ar cīņu pret luterisma rosināto ikonoklasmu. Par to liecina Maskavas patriarha Filipa 1567. g. rakstītās vēstules teksts: “Bezdievīgais Krimas hans Devlets Girejs ar

mamelukiem un latīnietiem, kā arī Lietuvas karali Sigismundu Augustu un pretīgajiem vāciešiem ir krituši par upuri dažādām ķecerībām, un galvenokārt Lutera sludinātajiem maldiem, kas posta svētās baznīcas un zaimo godātos tēlus.”¹⁶ No agresora puses, gluži dabiski, ka Krievijas cars un viņa klerikāļu elite motivēja iebrukumu Livonijā ar rietumiem naidīgu retoriku. Pret Livoniju vērstaļai agresijai bija vēl kāds pierobežā inscenēta konflikta pamats. Kopš 1578. g. Ivans Bargais bija spējis vienoties ar zviedriem par agresīvu politiku pret poļiem un dāņiem un iekarotajās igauņu zemēs ap Peipusa ezeru (*Peipus See*), kā arī Vidzemē (*Livland*) līdz Koknesei (*Kokenhusen*) īstenoja pret luterāņiem vērstaļ administratīvas reformas. Lai gatavotu augsni turpmāk izvēršamam konfliktam, Krievijas patriarhs nodibināja Tērbatā pareizticīgo bīskapiju un uzcēla pierobežā vairākas baznīcas. Šai pierobežas reģionu “ortodoksalizācijai” sekoja vietējo vācu, igauņu un latviešu iedzīvotāju metodiska iznīcināšana un izsūtīšana uz Krievijas vidieni. Postošais konflikts uz vairākām paaudzēm atstāja smagas atmiņas par piedzīvotajām zvērībām.

Eiropas luteriskajā telpā un arī Vidzemē auga sašutums pret Krievijas politisko agresiju, kura balstījās konfesonālo antagonismu uzkurināšanas un etniskās tīrīšanas metodēs. Atbildei kalpoja 1561. g. Nirnbergā iespiestā skrejlapa, kas ilustrēja kristiešu spīdzināšanu Livonijā¹⁷, palīdzēja kurināt pret krieviem vērstaļ histēriju un biedēja Eiropas tautas ar tatāru nežēlību. Lai uzturētu ticības un politiskā ienaidnieka tēlu, gan Eiropā, gan Livonijā 16. gs. otrajā pusē un vēl 17. gs. sabiedrības apziņā tika tirāzēta “moskovīta” jeb “turka” tēma. Pilsētas folklorā par šo fobiju esot atgādinājis uzraksts uz Rīgas Sv. Jēkaba baznīcas zvana, kurā bijušas izkaltas aptuveni šāda satura rindas: “Dievs, sargi mūs no mēra, ugunsgrēka briesmām un krieviem.” Literatūrā līdzīgu vēsturiskās atmiņas funkciju pildīja arī Livonijas humānista Bazīlija Plīnija (*Plinius*) himniskā “Slavas dziesma Rīgai”,

kas sacerēta latīņu valodā un 1595. g. Leipcīgā izdota grāmatā¹⁸. Tajā “moskovīta” tēlu papildina asociācijas ar turku uzbrukumu Vīnei, draudošas tirānijas slogu un postu.

Bridinājumu un atgādni par emocionālo traumu, ko kādam ar noteiktu kultūras tradīciju saistītam reģionam spēj nodarīt “cītādais” un “svešais”, dokumentē mākslas darbi. Nelielā smilšakmens skulptūrīņā no Latvijas Nacionālā vēstures muzeja kolekcijas saglabājies ūsaina “nekristīgā” veidols ar musulmaņu tautām raksturīgu galvassegu (3. att.). Citā — krāsota kokgriezuma tēlā ar asiņojošu brūci krūtīs — atveidots turku

3. att. Groteska “nekristīga” cilvēka skulptūra. 17. gs. Roberta Kaniņa foto

4. att. Nonāvēta “nekristīga” cīnītāja skulptūra. 17. gs. Roberta Kaniņa foto

karavīrs ar zobenu rokā, bet grotesku zivs asti (4. att.). Abus šos mākslas darbus vieno kariķējoša attieksme, kas vispārina skulptūru saturā ietvertu negatīvo vēstījumu. Tas liecina arī par kolektīvo baiļu ģenerētām ienaidnieka tēla klišejām, kas mājokušas ne tikai traģisku pārbaudījumu izmociņā Eiropas tautu, bet arī livoniešu sabiedrībā¹⁹.

Tikai tad, kad 1581. g. abi pretinieki — Zviedrijas karalis Johans III un Polijas valdnieks Stefans Batorijs — vienojās par kopīgu politiku pret Ivanu Bargo, Livonijas kara gaitā iestājās pavērsiens. 1582. g. 15. janvārī noslēgtais Jamas Zapoljes miera līgums paredzēja krievu cara karaspēka atkāpšanos no Vidzemes par labu Polijas karaļa interesēm. Drīz pēc tam Ivanam Bargajam nācās arī savam agrākajam sabiedrotajam — zviedriem — atdot 1583. g. augustā ieņemto Ziemeļigauņiju līdz Narvai (*Narwa*). Šī konflikta risinājuma gaitā katrs uzvarētājs savā Livonijas daļā centās īstenot atšķirīgu konfesionālo politiku. Zviedri atbalstīja reformācijas loģisku turpinājumu un turpināja stiprināt luterānisma pamatus. Bet poļu karalis Stefans Batorijs, apzinoties, ka jāmainās arī katoļu baznīcai, iekaroto teritoriju garīgai pakļaušanai palīgos aicināja jezuītu ordeni. Politisko un konfesionālo klimatu Livonijas Vidzemes daļā turpmākos četrdesmit gadus noteica Polijas karaļa ieceltie administratori. Viņu pusē bija

administratīvās varas pārsvars, bet luterisma atbalstītāji Livonijā izmisīgi centās aizstāvēt savu garīgo platformu un darīja to dažkārt pat bezcerīgās situācijās.

Simt gadu ilga laika posms no Reformācijas sākuma desmitgadēm līdz Zviedrijas karaļa Gustava Ādolda uzvarai 1621. g. bija zīmīgs ar daudzkārtējiem katolicisma un luterisma piekritēju konfliktiem. Šādos konfrontācijas apstākļos, kurus kā sev nelabvēlīgus izjuta Rīgas un Vidzemes protestanti, veidojās īpaša garīgās pretestības zīmju valoda, kas kļuva redzama mākslas darbos. Luterisma doktrinārā orientēšanās uz Jauno Derību kā teoloģisko pamatdokumentu ar patiesajiem Dieva vārdiem (*sola scriptura*) un tajos iekļauto Dieva žēlastības un dvēseles glābšanas garantiju (*sola gratia*), kas īstenojama indivīda ticībā Kristus žēlastībai un cilvēces glābšanas iespējai (*sola fide*), rosināja sakrālās mākslas radītājus pievērsties jaunām tēmām un ikonogrāfijai, kura spētu izteikt jauno pasaules redzējumu. Nav nejaušība, ka visagrākais Kristus augšāmcelšanās attēlojums Livonijas mākslā rodams iegravēts 1539. g. 8. februārī mirušā Rīgas Sv. Pētera baznīcas mācītāja Andreasa Knopkes kapa plāksnē (5. att.). Viņš bija to Livonijas sludinātāju vidū, kuri vislabāk orientējās teoretiskās teoloģijas jautājumos, tāpēc pieļaujams, ka tieši viņa kapa plāksnes ikonogrāfija

atspoguļo M. Lutera agrīnos uzskatus, atzīstot par iespējamu didaktiskā nolūkā izmantot Kristus dzīves ilustrāciju²⁰. 1721. un 1941. g. ugunsgrēkos bojātās A. Knopkes kapa plāksnes centrā redzama divu pilastru balstīta arka ar tukšo kapu un Kristus tēlu. Pestītāja rokā uzvaras karogs *labarum* kā šķēps caurdur zem Kristus kājām attēloto Sātanu pūka izskatā. Visapkārt kapa plāksnei divās joslās gravētais uzraksts latīņu valodā, kā arī Rīgā agrāk neredzētā ikonogrāfiskā valoda līdzīgi politiskam plakātam liecināja par jaunu tēlu un jauna satura ienākšanu apbedījumu kultūrā ar augšāmcelšanās apsoliņumu ilustrētā mākslas darbā. A. Knopkes kapa plāksne ir unikāls agrīnās protestantiskās kultūras piemineklis pat Ziemeļeiropai, jo pirmās Kristus ciešanu cikla gleznas pēc kardināla Albrehta (*Albrecht*) pasūtījuma radītas 1520.–1525. g. Lukasa Kranaha (*Cranach*)

5. att. Rīgas Sv. Pētera baznīcas kanoniķa Andreasa Knopkes kapa plāksne ar gravētu Kristus augšāmcelšanās sižeta atveidu. Reprodukcija no: Mettig C. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga: Jonck & Poliewsky, 1897. 202. lpp.

6. att. Rīgas Sv. Jāņa baznīcas piebūves iesvētību plāksne. 1589. Vitolda Mašnovska foto

Vecākā darbnīcā Halles (*Halle*) *Stiftskirche* interjeram²¹. L. Kranaha glezna "Augšāmcelšanās" kā cikla noslēdzošais darbs lielā mērā sasauca ar anonīmā akmeņkaļa darināto kompozīciju Livonijas reformatora kapa plāksnei.

"Augšāmcelšanās" kompozīcijai kā luteriskajā sabiedrībā populāram jaunās ikonogrāfijas motīvam ar iedrošinājuma nozīmi Livonijas memoriālajā mākslā ir vairāki lietojuma piemēri. Viens no tiem ir rātskunga Lulofa Hollera (*Holler*) 1589. g. dāvinātā Rīgas Sv. Jāņa baznīcas piebūves iesvētību plāksne (6. att.). Baznīcas ziemeļu sienai piestiprināto taisnstūra plāksni ar tekstu papildina trīsstūra frontons un bronžā lieta Kristus augšāmcelšanās skulptūriņa. Pēc Polijas karaļa rosinātajām konfesionālajām un politiskajām

7. att. Mācītāja Kristiana Mihaela kapa plāksnes fragments ar daļu no “Kristus — pasaules valdnieka” ikonogrāfiskās kompozīcijas. 1552. Mārtiņa Lablaika foto

reformām Livonijā luteriskā Sv. Jāņa draudze atradās aktīvā garīgā opozīcijā katoliskajai administrācijai un tās rīkojumiem. Konfrontācijas pārņemtajā Rīgā šādā — izmēros nelielā mākslas darbā iekļautam Kristus augšāmcelšanās simbolam — bija aktīvas garīgas pretestības apliecinājuma funkcija, un luteriski orientētā sabiedrībā tas kalpoja par solidaritātes zīmi līdzīgi spleņai parolei.

Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja ekspozīcijā ir izstādīts kapa plāksnes fragments ar nepārprotamu “Kristus — pasaules valdnieka” kompozīciju smilšakmens cilnī (7. att.)²². Tas profilā attēlo Kristu ar valsts ābolu kreisajā rokā. Enciklopēdista J. K. Broces (*Brotze*) 18. gs. beigās darinātajā zīmējumā redzams šīs pašas kapa plāksnes lielāks fragments ar uzrakstu un Kristus attēlu, kurā saskatāma arī svētīšanai pacelta labā roka (8. att.). Divus gadsimtus par zudušu uzskatīto kapa plāksni arheologi no jauna atrada 1980. g., taču jau ar būtiskiem zudumiem. Salīdzinot cilņa fragmentu ar zīmēto attēlu, kļūst redzama tā piederība 1552. g. mirušā latviešu luterāņu draudzes mācītāja Kristiana Mihaela (*Michaelis*) kapa plāksnei no Rīgas Sv. Jēkaba baznīcas²³. Mācītāja profils, ap-

8. att. Kristiana Mihaela kapa plāksnes fragments Johana Kristofa Broces zīmējumā

ģērba modelējums un ciļņa kompozīcija ir tuva Hana Holbeina Jaunākā (*Hollbein*) zīmējumam ar Kristus — pasaules valdnieka — attēlu²⁴ Roterdamas Erasma filozofiskā pamfleta "Muļķības slavinājums" (*Prise of Folly*) lappusēs, kura oriģināls ar tintes zīmējuma tehnikā darinātām ilustrācijām glabājas grafikas kolekcijā "*Kupferstichkabinett*" Bāzelē. Maz ticams, ka H. Holbeina Jaunākā zīmējums no Roterdamas Erasma sacerējuma arī varētu būt kalpojis par iedvesmas avotu Rīgas luterāņu mācītāja kapa plāksnei. Taču tēlniecības darbā un J. K. Broces zīmējumā redzamās paralēles liecina par to, ka humānistu sacerējumu, filozofisku traktātu, vēsturisku hroniku un literāru darbu iespiedumu izplatība Eiropas kultūrā bija vispārējās inteliģences iezīme. Tajā ar kāpjošu intensitāti pieauga kā grāmatās atrodamu ideju apjoms, tā arī simbolos, alegorijās un mākslas tēlos izsakāmu priekšstatu ietekme.

Luteriskās Kurzemes hercogistes garīgajai dzīvei nebija raksturīgas polāras uzskatu atšķirības, jo konfesionālās piederības jautājumus savā īpašumā lēma muižniecība, tādēļ reliģisko konfliktu eskalācijai latviskajā dzimtajauzū vidē nebija jēgas. Atsevišķas

17. un 18. gs. katoļticībā pārgājušās muižnieku ģimenes — fon Šverini (*Schwerin*), fon Rapes (*Rappe*), fon Plāteri-Zībergi (*Plater-Syberg*) nav atstājuši memoriālās mākslas pieminekļus, kas būtu vērtējami reformācijas un konfesionālās laikmeta kontekstā. Luteriski orientēto muižnieku dzimtas kā piederības zīmi noteiktu uzskatu sistēmai kapa pieminekļos, plāksnēs un epitāfijās lika iestrādāt Kristus — pasaules valdnieka — ikonogrāfisko motīvu. Tas redzams ar 17. gs. pirmo desmitgadi datētajās, stilistiski un kompozicionāli līdzīgajās kapa plāksnēs fon Firksu (*Fircks*) un fon Bergu (*Berg*) dzimtām Nurmuižas (*Nurmhusen*) baznīcā. Spirālē saritinātu mākoņu ielokā redzams Kristus — pasaules valdnieka — tēls (9. att.). Tas attēlots pretskatā ar svētīšanas žestam paceltu labo roku un valdnieka varas zīmi — valsts ābolu — kreisajā rokā.

Rīgā, kur uzskatu dažādību motivēja orientācija uz noteiktu politisko spēku, respektīvi, katoliskas vai luteriskas zemes valdnieku aizbildniecību, par augsni konfesionāliem konfliktiem kalpoja vāciskā vide, kurā ticības atšķirībām piemita sociālas un arodnieciskas noslāņošanās pamats. Nemierīgajās 16. un

9. att. Fragmenti ar "Kristus — pasaules valdnieka" atveidu cilnī uz Georga Jirgena fon Firksa un Annas fon Rozenas kapa plāksnes Nurmuižas (Laucienes) baznīcā. 17. gs. sākums. Vitolda Mašnovska foto

10. att. Portāla cilnis ar “Kristus — pasaules valdnieka” atveidu Rīgā, Laipu ielā 1. 1616. Vitolda Mašnovska foto

17. gs. mijas desmitgadēs namnieki mēdza iemūrēt ēku fasādēs īpašuma zīmes, kurās visiem redzamā veidā manifestēja savus konfesionālos uzskatus. Ēkas fasādē Rīgā, Vecpilsētas ielā 8, iemūrētā dekoratīva akmens kaluma plāksne līdzīgi vizītkartei liecina par nama īpašnieka orientāciju uz Kristu kā pasaules valdnieku, ar zīmju valodas palīdzību paužot piederību luterisko uzskatu sociālajam slānim. Par līdzīgu attieksmi 1616. g. liecina Laipu ielas 1. nama īpašnieka rīcība, kurš savas mājas portālā bija ievietojis cilni ar Kristus — pasaules valdnieka — kompozīciju. (10. att.)

Reformācijas laikmeta mākslai raksturīgā alegoriju, zīmju un simbolu valoda deva iespēju atšķirt atšķirīgas konfesionālās vai arodnieciskās piederības grupas un individuus. Tomēr kolektīva orientācija uz īpašu vērtību sistēmu nedz toreiz, nedz arī tagad nav identificējama ar pārāk elementārām metodēm. Ar 1575. g. datētais renesanses formu cilnis nama fasādē Rīdzenes ielā 25

attēlo Ādama un levas kārdināšanas sižetu (11. att.)²⁵, kura ikonogrāfija neko neliecina par nama īpašnieka konfesionālo ievirzi, bet pauž simpātijas jaunā laika atnestajām vērtībām. Uzsvērti redzamā formā attēlojot pirmo cilvēku ķermenisko skaistumu gan cilņa pasūtītājs, gan tā izgatavotājs ikvienam garāmgājējam skaidri norādīja, ka viņš nevirās greznot sava nama redzamo daļu un pakļaut sabiedriskam vērtējumam savu privāto gaumi un uzskatus. Šāda drosmē nebija raksturīga viduslaiku indivīdiem, kuru kolektīvajā apziņā valdīja baznīcas kultivēts uzskats par ķermeniska skaistuma grēcīgo dabu.

Konfesionāli neitrāla, taču ne bez īpaša semantiska vēstījuma ir bijusi amatnieku gildes vecākā un stiklinieku cunftes meistara Hinrika Slotela (*Sloetthel*) attieksme pret kolektīvo domu²⁶. Personisko pārliecību viņš ilustrē ar sava dzīvojamā nama fasādē iemūrēto cilni, kura centrā redzams renesanses arkā iekomponēts “stiprā eņģeļa” attēls (12. att.). Dzīvojamais nams Rīgā, Laipu

11. att. "Kārdināšana" — dekoratīvs fasādes cilnis Rīgā, Rīdzenes ielā 25. 1575. Vitolda Mašnovska foto

ielā 5, H. Slotelam piederēja no 1566. līdz 1588. g. — laikā, kad Rīga atradās pretrunīgu politisko un konfesionālo pārmaiņu virpuļī. Turbulentajā laikā daudzi rīdzinieki nejutās droši par tagadni un tikpat neskaidra viņiem šķita arī nākotne. Arī labi situētais stiklinieku amata meistars varēja vēlēties mieru un stabilitāti, kas katram amatniekam nodrošinātu darbu un pārticību viņa ģimenei. Tāpēc šajā laikā, kad Rīgā administratīvā vara ar Polijas karaļa Stefana Batorija aizbildniecību nonāk katoļu rokās, "stiprā eņģeļa" tēls bez norādes uz nama īpašnieka konfesionālajām simpātijām liecina vienīgi par paļaušanos uz debesu spēku aizsardzību. Kara laikā tas varēja satriekt kā pilsētas, tā arī meistara pretiniekus līdzīgi erceņģeļa Miķeļa eņģeļu pulkiem, kuri to bija izdarījuši ar Sātanu, padzenot viņu no debesīm. Ar izstieptām rokām simboliski sargājot abas akmens cilni kaltās īpašuma zīmes, H. Slotela "stiprais eņģelis" sargāja meistara un viņa laulātās draudzenes mantu, mieru

12. att. Fasādes cilnis ar "stiprā eņģeļa" atveidu Rīgā, Laipu ielā 5. 16. gs. otrā puse. Vitolda Mašnovska foto

un labklājību. Var sacīt, ka fasādes dekoram izmantotā šķietami dekoratīvā kompozīcija ar reliģiski asociatīvas tēlainības palīdzību alegoriskā veidā atspoguļo to emocionālo stāvokli, kāds valdīja Rīgas namnieku apziņā.

Secinājumi

Pārvērtējot Livonijas 15. gs. beigu un 16. gs. kultūras mantojumu, pārsteidz plašais mākslas artefaktu klāsts. Zīmīgākie tēlniecības un memoriālās mākslas paraugi rakstā ilustrē tās politiskās un garīgās pārmaiņas, kuras veicināja Livonijā dzīvojošo sociālo slāņu iepazīšanos ar renesanses humānisma idejām mākslā un to modifikācijām. Reformācija un tai sekojošie konfesionalizācijas procesi ģenerēja jaunas idejas, kas tēlotājā mākslā atspoguļoja jaunu tēmu, izteiksmes līdzekļu un satura atradumus.

Dinamiskajā laikmeta periodā no 15. gs. beigām līdz 17. gs. sākumam, kurš ietver sevī renesanses, reformācijas, konfesionalizācijas un citas vēsturiski nozīmīgas pārmaiņas, Baltijas valstu kultūras mantojuma izpētē ir vēl maz paveikts. Sarežģītie vēsturiskie un konfesionālie procesi veicināja jaunas mākslinieciskās valodas un izteiksmes līdzekļu rašanos, kas nekavējoties atspoguļojās mākslas darbos. To laikmetīgai interpretācijai nepieciešamas vēstures, teoloģijas, filosofijas, kultūras un mākslas studijas. Iegūtie novērojumi nemitīgi konfrontējami ar sociālās vēstures faktiem, tie ir papildināmi ar starpdisciplināriem pētījumiem, integrējot mākslas artefaktu analizē arī dabaszinātņu atziņas. Jaunā gaismā vērtējot mūsdienu Latvijā saglabājušos kultūras mantojumu, atklājas negaidīti daudz agrāk nepamanītu detaļu, kas paver jaunas iespējas pētījumiem. Tas iedrošina un pamato nepieciešamību aktualizēt pretrunīgā laika perioda mākslas pieminekļu izpēti, sniedzot mūsdienu to vērtējumu plašā starptautiskā kultūras vēstures kontekstā.

Avoti un piezīmes

- ¹ *Martin Luthers Werke*. Weimar, 1883–1929. Bd. 6. S. 196.–276.
- ² "Hübsche Kirchen bauen, viel stiften, pfeifen, lesen und singen, viele Messen halten und ein massloses Gepränge treiben". In: *Bildersturm. Wahnsinn oder Gottes Wille?* Bern-Zuerich: Wilhelm Fink Verlag, 2000. S. 296.
- ³ Reformācijas laika vācu skrejlapu klāstā atrodama ap 1530. g. kokdzeluma tehnikā Gotas pilsētā darināta ilustrācija ar versificētu tekstu un grautiņa attēlu (Klagrede der armen verfolgten Götzen und Tempelbilder über so ungleich urtayl und straffe). Tajā redzams reformators Mārtiņš Luters un viņa mācības satracināts pūlis postām baznīcu, laužam un dedzinām svēto skulptūras. Sk.: Geisberg M. *The German single — leaf Woodcut: 1500–1550*. Vol. 3. Revised by Walter L. Strauss. New York: Hacker Art Books Inc., 1974. P. 1092.
- ⁴ Bahr P. Von der Befreiung der Bilder — ein etwas anderer Blick auf den reformierten Bildersturm. In: *Johann Calvin und die kulturelle Prägekraft des Protestantismus*. Zürich: VDF Hochschulverlag AG an der ETH, 2012. S. 46.
- ⁵ Citāts: "Šī bīstamā slimība ir ārstējama ar varas līdzekļiem." Mettig C. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky, 1897. S. 185.
- ⁶ Tieleman G. *Geschichte der Schwarzen Haeupter in Riga, nebst einer Beschreibung des Artushofes und seiner Denkwürdigkeiten*. Riga: gedruckt bei Wilhelm Ferdinand Haecker, 1831. S. 12.
- ⁷ LVVA, 214. f., 6. apr., 376. l., 6. lp.
- ⁸ RVKM Inventāra VRVM Nr. 50 951. In-schrift auf die Blechtafel lautet: "Ao 1523: hat Herman Hoyte, Haus Comthur auf dem hießigen Ordens-Schloße, dieße Peitsche dem damahls Verßamleten Collegio der Kaufleute zugeßuket und sie dabei ermahnen laßßen, daß sie mit solchen

- instrumenten die Mönche, so nur auf allerhand Bubenstücke wieder dieße Stadt aus zu üben bedacht waren, aus der Stadt treiben sollten, woferne sie die Stadt in gutten Wohlßtande erhalten wollten, worauf aber obgedachte Mönche nachdem sie solches Vermercket, am stillen freytagē unter einer fliegenden fahne mit drauen und schelten aus der Stadt gezoze(n).”
- ⁹ RVKM inv. Nr. VRVM — 53854.
- ¹⁰ Brotze J. Chr. *Zeichnungen und deren Beschreibungen in fünf Bänden*. Bd.1. Rīga: Zinātne, 1992. 405. lpp.
- ¹¹ Zur Mühlen, Heinz von. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbstständigkeit (etwa 1180–1561). In: Pistohlkors G. von. (Hrsg.) *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Berlin: Siedler Verlag, 1994. S. 162.
- ¹² Seraphim E. *Baltische Geschichte*. Reval, 1908. S. 165.–172.
- ¹³ Demel B. *Der Deutsche Orden im Spiegel seiner Besitzungen und Beziehungen in Europa*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2004. S. 205.–210.
- ¹⁴ Turpat, 201. lpp.
- ¹⁵ Michalski S. *The Reformation and the Visual Arts. The Protestant image Question in Western and Eastern Europe*. London-New York: Routledge, 1993. P. 132.
- ¹⁶ Fechner E. W. *Chronik der evangelischen Gemeinden in Moskau*. Vol. 1. Moscow, 1876. Pp. 56–57; Michalski S. *The Reformation and the Visual Arts. The Protestant image Question in Western and Eastern Europe*. P. 210.
- ¹⁷ Zur Mühlen H. von. Das Ostbaltikum unter Herrschaft und Einfluß der Nachbarmächte (1561–1710/1795). In: Pistohlkors G. von. (Hrsg.) *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. S. 178.
- ¹⁸ *“Deiner brennenden Kriegskunst, Türke, als Schild und Europas Bollwerk ist die Stadt Wien gegenübergestellt.*
- Ihr jedoch stehet zur Seite als weiterer Schutzwall Europas,
Hier gegen russischen Sturm, Riga,
niemand als du.
Wenn Moskowiter ich nenne,
erbebe ich schier vor Entsetzen,
Da ein erschütterndes Bild, Heimat,
mir wiederersteht.
Auf die entsetzlichste Weise verwüstet,
lagst du darnieder,
Als ein übler Tyrann räuberisch dich unterwarf.”*
- Bazilija Plīnija slavas dziesma Rīgai. 1595. Der Ruhmgesang auf Riga.* Latvijas Kultūras fonds. Rīga: Jumava, 1997. 189. lpp.
- ¹⁹ CVVM — 30399, VL — 4568; CVVM — 175848, VS — 200.
- ²⁰ Fakts, ka M. Luters pats izraudzījies kokdzeluma tehnikā darinātos attēlus 1529. g. izdodamās latīņu–vācu lūgšanu grāmatiņas ilustrēšanai, minēts rakstā: Strohmaier-Wiederanders Gerlinde. “Bilder mag ich wohl haben oder machen, aber...” *Die Reformation und die Künste*. Wittenberger Sonntagsvorlesungen Evangelisches Predigerseminar. Wittenberg: Elbe-Druckerei, 2003. S. 47.
- ²¹ *Cranach und die Kunst der Renaissance unter den Hohenzollern*. Kirche, Hof und Stadtkultur. Berlin/Muenchen, 2009. S. 213.–219.
- ²² RVKM inv. Nr. VRVM — 183833.
- ²³ Broce J. Chr. *Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospective, Müntzen, Wapen*. Bd. 2. Nr. 015 A. Kopš Reformācijas pirmajām desmitgadēm Rīgas Sv. Jēkaba baznīcā bija nodibinājies pirmā latviešu luterāņu draudze. Pēc Rīgas nonākšanas poļu rokās 1582. g. baznīca kļuva par jezuītu garīgās darbības centru, bet padzītajai latviešu luterāņu draudzei Stefana Batorija administrācija ierādīja Sv. Jāņa baznīcu. Kapa plāksnes fragmenta izcelsme no Sv. Jēkaba baznīcas apliecina vien to, ka

latviešu luterāņu draudzes dievnams ir bijis mācītāja K. Mihaela darba un apbedījuma vieta. Sk. Brunstermann F. *Die Geschichte der Kleinen oder St. Johannis Gilde*. Rīga, 1902. S. 51.

²⁴ Roterdāmietis Erasmus. *Muļķības slavinājums. (Prise of Folly)*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959. 143. lpp.

²⁵ Campe P. *Lexikon Liv- und Kurlaendischer Baumeister, Bauhandwerker und Bauge-*

stalter von 1400–1850. Bd. 1. Stockholm, 1951. S. 12.

²⁶ Stiklinieku cunftes vecākā amatā H. Slotels bijis divas reizes — no 1566. līdz 1568. g. un no 1574. līdz 1576. g. Sk. Stieda W., Mettig C. *Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621*. Rīga: Jonck & Poliewsky, 1896. S. 293; Brunstermann F. *Die Geschichte der Kleinen oder St. Johannis Gilde*. Rīga, 1902. S. 331.

EVIDENCES OF THE TIME OF CONFESSIONALISATION IN LIVONIAN ARTISTIC ARTEFACTS

Ojārs Spārītis

Summary

Keywords: *Reformation, sculpture, iconography, confessionalisation, Lutheranism*

The singular transitional period that led from the slowly evolving medieval vision of the world to a new perception of life with its dynamic expression in works of history and art has been given labels in history texts that reflect its chronological evolution, as well as epithets referring to its philosophical and aesthetic content. To illustrate the variety of the social and spiritual aspects of European spiritual life in the second half of the 15th and in the 16th centuries, literature in the humanitarian spheres exploited concepts from the Renaissance, Reformation, and Counter-Reformation. Concepts of both humanism and hedonism were used to characterize the domestic cultural content and form. However, they fail to reveal the development of the new historical period and contradiction-rich diversity of the material and spiritual life in the 15th and 16th centuries, when the growing dominance of economic expansion and endeavours to acquire new knowledge along with the awareness of the tangible benefits and spiritual advantages of university education was so characteristic of European culture.

The history of spiritual evolution, with variations related to the Reformation and confessionalization, is characterised by local regional contexts and forms of expression, but it also has a mandatory synchronicity with processes of European political and intellectual life. Looking forward to the 500th anniversary of the Reformation initiated by Martin Luther, it is worth examining the Renaissance-marked fine arts testimonies from the central part of the Livonian confederation — the present-day territory of Latvia. Like sensitive indicators, the artefacts reacted promptly to changes in the state of spiritual affairs. They demonstrate controversy of opposing views, and perpetuate the clashes of once implacable doctrines.

The careful re-evaluation of Livonia's cultural heritage of the 15th and 16th centuries reveals a surprisingly wide range of artefacts in the present-day territory of Latvia. The most significant samples of sculpture and memorial art have been mentioned and analyzed in this article to illustrate the political and spiritual change which made it possible for all social

classes of Livonia to gain knowledge about Renaissance humanist values. The Reformation and the subsequent confessionalization processes generated new ideas that were reflected in fine arts through the discovery of new themes, content and means of expression.

In the end, a number of conclusions need to be drawn. First, disappointingly little progress has been made in Baltic cultural heritage research that deals with the dynamic era of change from the end of the 15th century until the early 17th century and includes the Renaissance, Reformation, confessionalization and several other historically significant social and spiritual stages of change. Second, the complexity of the historical and religious background of the period promoted the creation of works of art with new means of artistic expression and new art language. Their interpretation today requires in-depth historical, theological, philosophical, cultural and art knowledge. The conclusions need to be constantly contrasted with facts of social history and complemented with multi-disciplinary observations, also involving the natural sciences in the research of art processes. Third, assessing the preserved artefacts in the territory of Latvia in a new light reveals unexpectedly impressive potential for research and examination of details that have been unnoticed to date. This serves as encouragement for further work and justifies the need to update the research of art monuments as well as to provide a modern evaluation thereof within an international context of the history of culture.